

UDK 811.163.1'367.335

Izvorni znanstveni članak

Prihvaćen za tisak 31. 10. 2022.

<https://doi.org/10.29162/jez.2022.16>

Ana Mihaljević
Staroslavenski institut Zagreb

Suprotne (adverzativne) rečenice u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku

U radu se prikazuju i analiziraju suprotne rečenice u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku. Utvrđuje se hrvatski crkvenoslavenski inventar suprotnih veznika u usporedbi sa sljedećim latinskim veznicima, priložima i tekstnim konektorima koji mogu imati i suprotno značenje: *sed/set, verum, vero, at, at enim, autem, atqui, quod si, et, -que, atque (ac), tamen, attamen, sed tamen, verum tamen / verumtamen, nihilominus, at vero, enimvero, ceterum, atquin* na temelju građe za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* i cjelovitih transliteracija beramskih brevijara i misala dostupnih na mrežnim stranicama beram.stin.hr. Utvrđuje se koji veznici uvode supstitucijske, a koji modifikacijske rečenice te odnos veznika i negacije. Analizira se položaj veznika u surečenici u odnosu na predložak. Analizira se i pojava veznika u gradacijskim strukturama. Stanje u hrvatskome crkvenoslavenskome uspoređuje se sa stanjem u klasičnome latinskome i u latinskim predlošcima prijevodnih hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova. Za biblijske se tekstove donosi i grčki tekst. Utvrđeno se stanje također uspoređuje sa stanjem u starocrkvenoslavenskome i suvremenome hrvatskome.

Ključne riječi: suprotne (adverzativne) rečenice, suprotni tekstni konektori, gradacijske rečenice, hrvatski crkvenoslavenski jezik, hrvatskoglagoljični tekstovi

1. Uvod

Cilj je ovoga rada na temelju korpusa utvrditi inventar suprotnih veznika u hrvatskome crkvenoslavenskome i to na temelju usporednih korpusa: latinsko-hrvatsko crkvenoslavenskoga i grčko-hrvatsko crkvenoslavenskoga, koji su dio korpusa za izradu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (RCJHR 2000–2021), tj. usporedbom u prvome redu s latinskim veznicima, priložima i tekstnim konektorima koji se u literaturi navode kao suprotni. Osim utvrđivanja inventara veznika, cilj je ispitati status pojedinih veznika koji se pojavljuju kao hrvatski crkvenoslavenski

suprotni veznici. U radu se analizira položaj veznika u rečenici u odnosu na latinski, uporaba veznika supstitucijski i modifikacijski, mogućnost ispuštanja predikata u surečenici, uporaba veznika uz negaciju te pojavljivanje i status veznika u gradacijskim strukturama. Na kraju se uspoređuje utvrđeno stanje sa starocrkvenoslavenskim na temelju rječnika *Slovník jazyka staroslověnského* (*Slovník* 1959–2016), gramatikama (Večerka 2002 i Duridanov 1993) te sa suvremenim hrvatskim na temelju suvremenih gramatika (Hudeček i Mihaljević 2017, Težak i Babić 2005, Raguž 1997, Silić i Pranjković 2005, Barić i sur. 1997) i rječnika *Školski rječnik hrvatskoga jezika* (2012) i *Mrežnik*.

U hrvatskim se gramatikama kao definicija suprotnih rečenica navodi da se takvim rečenicama „izriče odvojenost, različitost ili nepodudarnost sadržaja surečenica“ (Hudeček i Mihaljević 2017: 147), tj. „sadržaj jedne surečenice suprotstavlja (se) sadržaju druge“ (Težak i Babić 2005: 259). U svim se gramatikama suvremenoga hrvatskog jezika kao suprotni veznici pojavljuju *a*, *ali*, *nego*, *no* i *već*, a u nekim se gramatikama navode i *ipak*, *dok*, *međutim*, *samo*, *opet*, *ma*, *ama*, *tek*, *gdje*, *gdjeli*, *kud*, *kudli*, *kamoli*, *nekmoli* (ili kombinacija veznika *a* s nekim od suprotnih priloga) (usp. Raguž 1997: 386, Barić i sur. 1997: 461). U Težak-Babićevoj se gramatici (2005: 259) ističe da „ako surečenice imaju isti predikat, on se u drugoj može izostaviti“.

2. Korpus i metodologija

Korpus za ovaj rad sastoji se od jednoga fizičkog i jednoga računalnog korpusa. Prvi je korpus za izradu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (RCJHR 2000–2021). Dosad su objavljeni svesci rječnika od *a* do *i*. Rječnik nastaje na temelju 60-ak hrvatskoglagoljičnih tekstova koji su ekscerpirani u dvama korpusima – jedan je mjesni, u kojemu su riječi posložene prema spomeniku u kojemu su potvrđene, a drugi je azbučni, u kojemu su riječi azbučno poredane. Oba su korpusa papirnata i još nisu do kraja digitalizirana i nisu pretraživa osim ručno. Na svakoj je cedulji ispisana riječ na ćirilici, određen joj je oblik, naveden je spomenik u kojemu se nalazi tekst, hrvatska crkvenoslavenska rečenica i latinski ili rjeđe grčki usporedni tekst ako je utvrđen. Osim toga postoje tri geslara – latinski, grčki i hrvatski crkvenoslavenski u kojima se ne navode primjeri, nego samo istovrijednice na ostalim dvama jezicima. Više o tome rječniku u Šimić (2017) i Vukoja (2014). Drugi je korpus u kojemu su traženi primjeri korpus koji se izrađuje pri Znanstvenome centru izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo.¹ To je računalno pretraživ korpus u koji su zasad unesena dva beramska brevijara i jedan beramski misal. Korpus je dostupan na stranici beram.stin.hr.

Prvi je korak u ovome radu pretraga latinskoga geslara u kartoteci RCJHR, u kojemu su se tražile istovrijednice sljedećih latinskih veznika, priloga i tekstnih konektora koji mogu imati i suprotno značenje:² *sed/set, verum, vero, at, at enim, autem, atqui, quod si, et, -que, atque (ac), tamen, attamen, sed tamen, verum tamen / verumtamen, nihilominus, at vero, enimvero, ceterum, atquin*. Kad je utvrđen inventar veznika, analizirani su primjeri koji se nalaze u azbučnome korpusu. Primjeri su zatim traženi i u bazi *beram.stin.hr*. Iz te su baze izvučeni i statistički podatci koji se donose u zaključku. Pri izradi rada istraženi su svi primjeri koje je pretraga dvaju korpusa pronašla, a navode se reprezentativni primjeri, uglavnom iz korpusa RCJHR jer on donosi raznovrsnije tekstove. Veznici *a, ali, da* i *že* obrađeni su u RCJHR, ali se u rječničkoj obradi navodi samo da je riječ o suprotnim veznicima i primjeri njihove uporabe te se u ovome radu nastoje detaljnije opisati i njihova svojstva. Za biblijske se tekstove, koji su većinom prevedeni s grčkoga, u ovome radu navodi i grčki predložak.

U ovome se radu suprotne rečenice u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku prikazuju prema vezniku koji se u njima pojavljuje, za svaki se navode grčke i latinске istovrijednice, opisuje se njihova uloga i donose primjeri uporabe.

Dva su osnovna tipa suprotnosti u nezavisnim rečenicama supstitucija i modifikacija.³ U supstituciji drugim se dijelom rečenice zamjenjuje neki rečenični član iz prvoga dijela rečenice. Primjer je takve suprotnosti: *Nije došao Marko, nego (je došao) Ivan*. U njoj se Marko iz prve surečenice zamjenjuje s Ivanom iz druge surečenice. U literaturi se katkad za takav tip suprotnosti upotrebljava i naziv *ekskluzivna*. Druga je vrsta suprotnosti modifikacija, koja se katkad naziva i *neekskluzivna*, u kojoj se dio izraza iz prve surečenice ne zamjenjuje, nego se modificira, kao što je u primjeru *Napravio sam posao, ali nisam u njemu uživao*. U nekim se jezicima razlika u tim dvama tipovima jasno vidi s obzirom na raspodjelu veznika u njima, primjer su njemački, u kojemu se razlikuje uporaba supstitutivnoga *sondern* i modifikacijskoga *aber*; i španjolski, u kojemu je supstitutivni veznik *sino*, a modifikacijski *pero* (usp. Pinkster 2021: 680).

3. Suprotne rečenice u latinskome

Budući da je početna točka u analizi stanje u latinskome i s obzirom na to da je većina hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova prevedena s latinskoga ili prilagođena

² Inventar suprotnih veznika i tekstnih konektora dobiven je pretragom različitih izvora – Gortan, Gorski, Pauš 1993: 158, Pinkster 2021, Marević 1997 i 2000 te mrežnih stranica <https://logeion.uchicago.edu/lexidium> i <https://archives.nd.edu/words.html>.

³ V. npr. Ducrot i Vogt 1979: 317–318, Kroon 1995: 210–217, Pinkster 2021: 686.

prema latinskomu izvorniku, ukratko ćemo prikazati suprotne rečenice u latinskome. Za detaljniji opis stanja u latinskome vidi Pinkster 2021: 680–689, 1172–1193.

Najčešći su latinski suprotni veznici *sed*, *verum* i *ceterum*. *Sed* je glavni suprotni veznik tijekom čitave povijesti latinskoga jezika. *Verum* se pojavljuje od najranijih razdoblja, ali je rijedak u kasnijim razdobljima i izostaje u mnogih autora i djela. *Ceterum* se pojavljuje kao suprotni veznik u Salustija i kasnijih autora, ali se smatra rijetkim (Pinkster 2021: 680). Pinkster (2021: 680) ističe da se sva ta tri veznika mogu pojaviti i kao tekstni konektori. Sa suprotnim značenjem u latinskome se pojavljuje i veznik *autem*, koji se češće pojavljuje kao tekstni konektor (Pinkster 2021: 682). Veznik *sed* može se pojaviti i kad je prvi dio rečenice pozitivan, u tome je slučaju većinom riječ o modifikaciji, npr. *Pacis equidem semper auctor fui sed tum sero*. ‘Uvijek sam se zalagao za mir, ali tada je već bilo kasno’, i kad je prvi dio rečenice negativan, kad je riječ o supstituciji, npr. *Non ego erus tibi, sed servos sum*. ‘Ja nisam tvoj gospodar, nego tvoj rob’. Kad se želi dodatno naglasiti suprotnost između dviju surečenica, dodaju se *quidem* ‘zaista, dakako, doduše’, *omnino* ‘sasvim, uopće, baš, dakako’ ili *sane* ‘zaista, doista, baš, upravo, dakako’ u prvu surečenicu ili *tamen* ‘ipak, opet’ ili *vero* ‘uistinu, dakako, zaista, ipak’ u drugu surečenicu (Pinkster 2021: 683). Kao istoznačnica se veznika *sed* u nekim kontekstima navodi i prototipno niječni pogodbeni veznik *nisi*.⁴ Veznik *verum* pojavljuje se u znatno manje tekstova. Pinkster (2021: 684) ističe da se pojavljuje u istome kontekstu kao veznik *sed*, ali znatno češće nakon niječne prve rečenice. I u rečenicama s veznikom *verum* suprotnost se povećava s pomoću *quidem*, *omnino* ili *sane* u prvoj rečenici ili *tamen* u drugoj. Veznik *ceterum* kao suprotni je veznik potvrđen u latinskoj prozi od Salustijeva *Rata s Jugurtom*, a Pinkster (2021: 685) ističe da je tada bila riječ o književnoj inovaciji. U rečenicama u kojima se pojavljuje veznik *ceterum* prva surečenica može biti i niječna i jasna. Kao način isticanja suprotnosti pojavljuje se samo *quidem* u prvoj surečenici. *Autem* se uglavnom pojavljuje kao tekstni konektor, ali katkad se upotrebljava i kao modifikacijski veznik (Pinkster 2021: 682). *Autem* se kao veznik ne može upotrebljavati supstitucijski. O razlici u značenju između *sed* i *autem* v. Hand (1829: 559). Rjeđe se pojavljuju i drugi suprotni veznici. Francuski suprotni veznik *mais* dolazi od latinskoga priloga *magis* ‘više’, koji se katkad upotrebljava u suprotnome značenju (Pinkster 2021: 682). U Petroniju se kao suprotni veznik katkad pojavljuje i *immo* (Pinkster 2021: 682).

U ponekim se kontekstima u suprotnome (ili prividno suprotnome, tj. adverzativno-kopulativnome) značenju pojavljuju i prototipno sastavni veznici, npr. *et*.

Veznici *verum* i *autem* prototipno dolaze na drugome mjestu u rečenici, za razliku od ostalih veznika koji se pojavljuju na početku druge surečenice.

U gradacijskim strukturama u prvoj surečenici pojavljuju se *non modo, non solum, non tantum* ili *non tantummodo* ‘ne samo’, a u drugoj je rečenici veznik ili *sed* ili *verum* pojačan riječju *etiam* ili rjeđe *quoque* ‘također’ (Pinkster 2021: 686–687). Od Livija nadalje *non* i *modo* ne moraju u rečenici biti jedan do drugoga. U gradacijskim je rečenicama često u drugome dijelu rečenice relevantnija ili važnija informacija nego u prvoj (Pinkster 2021: 687).

Veznici *sed, verum* i *ceterum* sa suprotnim se značenjem mogu pojaviti i kao tekstni konektori. U toj se ulozi pojavljuju i *at, atqui, autem* te do neke mjere *ast, contra, nihilominus, tamen* i *vero*, a ti se konektori mogu i kombinirati. Rosén (2009: 356–7) ističe razliku između čistoga suprotnog značenja konektora *tamen* i značejna konektora *sed*, koji je i suprotni i adjunktivni.

4. Veznik *a*

Prvi je veznik čiju ćemo uporabu prikazati veznik *a*, kojemu su latinske istovrijednice *autem, vero* i *et*, a grčke δέ, καί. Dakle, veznik *a* ne pojavljuje se kao istovrijednica najčešćemu latinskom suprotnom vezniku *sed*, a činjenica da je istovrijednica latinskoga *et* i grčkoga καί, koji su prototipno sastavni veznici, govori o bliskosti toga veznika sastavnomu značenju, tj. taj se veznik često upotrebljava kao adverzativno-kopulativni. Kao suprotni veznik u hrvatskome crkvenoslavenskome on je uglavnom istovjetan sa suvremenim hrvatskim veznikom *a* kao u primjeru: ed’ni se plaču **a** drugi se vesele COxf 29d – usp. hrv. *jedni plaču, a drugi se vesele*, b(og)ъ bo na n(e)b(e)seh’ est’ **a** ti na z(e)mli BrVO 364b ó θεός ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ σὺ ἐπὶ τῆς γῆς *Deus enim in caelo est et tu super terram* Eccl 5,1. U nekim je primjerima bliža hrvatska istovrijednica veznik *ali* iako je i veznik *a* prihvatljiv: nebo i z(e)mļa prèidet’ **a** sl(o)v(e)sa moè ne imut’ prèiti MVat₄ 1d ó οὐρανός καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται, οἱ δὲ λόγοι μου οὐ μὴ παρελεύσονται *caelum et terra transibunt: verba autem mea non transibunt* L 21,33 – biblijsko je mjesto na hrvatski prevedeno kao: *Nebo će i zemlja uminuti, ali moje riječi ne, neće uminuti*.⁵ ali je prihvatljiv i prijevod *Nebo će i zemlja uminuti, a moje riječi neće*. U Gadžijeva i dr. (2014: 350) među trima primjerima suprotnih rečenica pojavljuje se jedna rečenica s veznikom *a*: inie est’ sp(a)съl’ **a** sebe li ne možet’ sp(a)sti MVat₄ 81d, za koju se navodi da je riječ o biblijskome mjestu Mk 15,31. Grčki tekst glasi: ἄλλους ἔσωσεν, ἑαυτὸν οὐ δύναται σῶσαι, a latinski: *Alios salvos fecit; seipsum non potest salvum facere*, što znači da u tome slučaju hrvatski crkvenoslavenski veznik *a* nema latinsku istovrijednicu, a i na suvremeni je hrvatski rečenica prevedena asindetski. Veznik *a* vrlo se često pojavljuje i kao adverzativno-kopulativni veznik kao u primjerima: vèduçe êko skrъb’ trъpènie sьdèvaet’ **a** trъpènie iskušenie **a** iskušenie že upvanie **a** upvanie že ne postiždaet’ BrVO 85c

⁵ Prijevod je preuzet sa stranice <https://biblija.ks.hr/>.

ειδότες ὅτι ἡ θλίψις ὑπομονὴν κατεργάζεται, ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν, ἡ δὲ δοκιμὴ ἐλπίδα: ἡ δὲ ἐλπίς οὐ κατασχύνει, *scientes quod tribulatio patientiam operatur; patientia autem probationem, probatio vero spem, spes autem non confundit* R 5,3–5; nočъ uspê **a** d(ь)нъ približi se MVat₄ 1b, onъ da zrit' tvoee glavi **a** ti da zriši ego peti BrVO 131a, negova su nebesa **a** moê e zemla CGrš 6v.

U hrvatskome crkvenoslavenskome veznik *a* ne stoji na mjestu na kojemu se nalazi suprotni veznik u latinskome ako je istovrijednica latinskoga *autem, vero* ili grčkoga δέ, koji u latinskome i grčkome dolaze na drugo mjesto u surečenici, tj. on ne može biti zanaglasnicom.

Veznik *a* katkad se pojavljuje u kombinaciji s česticom *bo* u prvome dijelu rečenice, u tome je slučaju kombinacija *bo... a* istovrijednica latinskoga *quidem... autem, quidem... vero, enim... autem* i grčkoga μέν... δέ i γάρ... δέ. Latinski *quidem* i *enim* te grčki μέν i γάρ uglavnom služe za pojačavanje suprotnosti. Pritom čestica *bo* uglavnom stoji na mjestu latinske ili grčke riječi, tj. na drugome mjestu, dok veznik *a* ne prati latinski i grčki položaj. Primjeri su: d(u)нъ **bo** бѣд'г' est' **a** плѣт' nemoćna MVat₄ 74c τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής *spiritus quidem promptus est caro autem infirma* Mt 26,41; bête **bo** inogda tma **a** nine že svêť o g(ospod)ê MVat₄ 44c ἦτε γάρ ποτε σκότος, νῦν δὲ φῶς ἐν κυρίῳ *eratis enim aliquando tenebrae nunc autem lux in Domino* E 5,8; ova **bo** smrt' telo ubiêet' **a** ova smrt' velê gorša e(stъ) nego mi bi od' brat'e COxf 19b.

Veznik *a* pojavljuje se i kao supstitutivni veznik u rečenicama u kojima je prvi dio jesan, a drugi niječan. U tim se slučajevima pojavljuje s niječnicom *ne*. Kombinacija *a ne* istovrijednica je latinskoga *et non, nonne et* ili samo *non* te grčkoga: καὶ οὐκ, καὶ μὴ, οὐχὶ καὶ. Primjeri su: rastrъgnête sr(ьd)ca vaša **a ne** riz' vaših' BrVO 157b, da postidet se progonečei me bes pravdi **a ne** postiždû se az' da uboet se oni **a ne** uboû se азъ BrVO 214c, съгрѣшише emu **a ne** s(i)nove ego CPar 130v; togo radi p(e) trъ ot kam(e)ne ime priêť **a ne** k(a)m(e)нъ ot p(e)tra BrVat₆ 135c *ideo Petrus a petra non petra a Petro*, ta stvori ni **a ne** mi sebe MVat₄ 24a αὐτὸς ἐποίησεν ἡμᾶς καὶ οὐχ ἡμεῖς *ipse fecit nos, et non ipsi nos* Ps 99,3, mi rodъ židove **a ne** stran' grêšnici BrVO 121d *nos natura Iudaei et non ex gentibus peccatores*, азъ esамъ чр'въ **a ne** ч(lovê)къ RegBen 16b *ego autem sum vermis et non homo*. U drugome je dijelu suprotne rečenice s veznikom *a* predikat katkad ispušten ako je podudaran s predikatom u prvoj surečenici, tj. dolazi do pojave koja se naziva sažimanjem (engl. *gapping*).

Veznik *a* u hrvatskome se crkvenoslavenskome rjeđe pojavljuje i kao prototipno sastavni veznik (usp. češki) i to kao istovrijednica latinskoga sastavnog veznika *et* i grčkoga καί: ni li to s(i)нъ osipovъ **a** mati e nega m(a)riê CBč 36v, semu stol i tr'peza i odr' z(e)mла bê **a** mesa akrid' i med' divi FgLab₂ 1d, adam' oče žive .dz. (=8) satъ let' i rodi .j. (=30) sinov' **a** .j. (=30) h'čeri CZg 35r *vixit annos DCCC et genuit filios XXX et filias XXX*.

Kombinacija veznika *a i* pojavljuje se i gradacijski, npr. proêvlaše bo im' ocat' **a i** z'ľčъ PsFr 128a; tr(e)petanъ stvorenъ **a i** boû se RitSegn 31r.

Riječ *a* u hrvatskologoljičnim se tekstovima pojavljuje i kao tekstni konektor na početku rečenice, osobito često u zborničkim tekstovima, najčešće kao istovrijednica latinskoga *autem*. Katkad se pojavljuje u kombinaciji s česticom *se*, istovrijednicom latinske čestice *ecce* 'evo': **a se** m(i)sa FgSpal 1d; **a se** kan'tika ot moiseê pr(o)-r(o)ka RegBen 20b. Kao pojačajna čestica *a* se pojavljuje i u pogodbenim i dopusnim rečenicama u primjerima: ako li to biskup' naidê da ga ne morê rêšiti **a** tada ga pošli k papê CPet 141v; i kada budê otrêšen' ot klêtvi **a** tada i ot bêzrêdiê otrêšen' e CPet 146r; ako v lice udruť te **a** ti obrati drugo udriti RegBen 15b. Može biti upotrijebljena i adverbzivno-adjunktivno u naraciji, npr. **a** ê nič i ubog' esъm' b(ož)e pomozi me CPar 142v; **a** sluge privedoše e i mъriû š' nimi v' crik'v' g(ospod)nû COxf 29a; **a** muži gredući sъ nimъ stoêhu diveče se FgGrš 4v; **a** vitezi vedoše ego vnutarъ v' dvorъ prītvor'ni CPar 251v; a oni držeče i(su)sa vedoše h' kaifê arhierêû CPar 241v, ili upitnim rečenicama: **a** kamo hočeši iti ot nas' CLab 17c, **a** mi k(a)ko moremo ne ustrašiti se kada v t(o) zlo vpademo CBč 73a. Kao tekstni konektor katkad se pojavljuje i kao istovrijednica latinskoga *sed*. Katkad je istovrijednica i latinskoga *ergo*, *itaque* i *nam* sa zaključnim ili eksplikativnim značenjem.

Riječ *a* obrađena je u RCJHR (2000: 1–2) kao suprotan veznik; adverbzivno-kopulativan, pri čemu se posebno izdvaja sveza *a ne*; sastavni veznik, pri čemu se posebno izdvaja sveza *a i*, koja može imati gradacijsko značenje; jednom kao namjerni veznik; afektivna čestica ili uzvik, osobito u pripovijedanju ili upitnim izričajima.

U *Slovníku* za veznik *a* stoji da je uglavnom istovrijednica latinskoga *autem* i *vero*, ali navodi se da je rijetko istovrijednicom i latinskoga *sed*, *et* i *at*. Ističe se da može imati i dopusno značenje, za koje se navode češke istovrijednice *ačkoliv* 'iako' i *a zatím* 'a ipak'. U hrvatskome crkvenoslavenskom korpusu nisu potvrđeni primjeri u kojima bi veznik *a* bio istovrijednicom latinskoga ili grčkoga dopusnog veznika. Međutim, niz je primjera i u hrvatskome crkvenoslavenskome u kojima je vidljiva bliskost suprotnoga i dopusnoga značenja. Primjer je toga: ti u tvoga brata oči rozgu ili osъ vidiši **a** v svoemъ br'vna ne vidiši RegBen 6a, tj. blisko je hrvatsko značenje *Što gledaš trun u oku brata svojega, a brvna u oku svome ne opažaš?* i *Što gledaš trun u oku brata svojega iako brvna u oku svome ne opažaš?* Tomu su bliski i primjeri: n(e)bo i z(e)mla mimoidetъ **a** sl(o)ve(s)a moê ne prêidut' vъ vêki FgEpist *caelum et terra transibunt verba autem mea non transibunt*; sin boži jesam **a** bog ne imat sina C Tk 91r. O bliskosti s dopusnim značenjem svjedoči i činjenica da je u hrvatskome crkvenoslavenskome *a* kao tekstni konektor katkad istovrijednica latinskoga *tamen* u značenju 'pa ipak', npr.: **a** na bl(a)ge dni trpite do mise RegBen 23b *in diebus tamen solemnibus usque ad missas sustineant*. U *Slovníku* se ističe da je, kao i u hrvatskome crkvenoslavenskome, kombinacija *a i* gradacijska, ali se za nju navodi da se

rijetko pojavljuje. Za kombinaciju *a se* ističe se da bi se moglo govoriti o afektivnoj čestici ili vezniku sa značenjem istovrijednim češkomu *a hle* 'i evo, i gle'.

Veznik *a* kao veznik se suprotnih rečenica navodi i u gramatikama starocrkvenoslavenskoga (Duridanov 1993: 471–472). Kao vezničko sredstvo u suprotnim rečenicama veznik *a* pojavljuje se samostalno ili u kombinaciji *a ne nъ*. Za vezničko sredstvo *a ne nъ* navodi se i da se pojavljuje u gradacijskim rečenicama. Veznik *a* naveden je u primjerima suprotnih rečenica kojima se izriče razlika (blg. *различие*): *онъ же колѣнома лице покываше . а други нысь задъhnѣше сѣ* (Sup 466.12), neusklađenost/diskrepancija (blg. *несъответствие*): *јединъ же въниде . а бысть видѣти въ skovradѣ самого третја* (Sup 157.29) i gradacijska suprotnost (blg. *градационно противопоставяне*) kad se jače ističe drugi dio u odnosu na prvi s primjerima: *a roždъstvo jeho въsemu слову odolѣ . а і отъ groba і іshodъ прѣиде въsego ромысла* (Sup. 501.16), *a аште і јединъ би былъ чудимын . dovъlѣаше нашої силѣ odolѣти . а ne nъ toliko множьство* (Sp. 82.30). Taj je veznik kao suprotni dobro potvrđen i u Večerki-noj gramatici (Večerka 2002: 85).

O vezniku *a* u suvremenome hrvatskom jeziku u Silić-Pranjkićevoj gramatici (2005: 325) piše da ima značenje kontrasta u najširem smislu, a u *Mrežniku* se za taj veznik kaže da izražava manji stupanj suprotnosti. U hrvatskome crkvenoslavenskome iz navedenih je primjera vidljivo da veznik *a* izražava supstitucijsku suprotnost u kojoj su najčešće suprotstavljene i pojedine riječi, npr. *oni – азъ, duhъ – плъть, бѣдъръ – немоѣан...*,⁶ ali se često njome izražava i adverzativno-kopulativno značenje, što potvrđuje tvrdnju da je riječ o manjemu stupnju suprotnosti. U Silić-Pranjkićevoj se gramatici (2005: 325) ističe da u suvremenome hrvatskome veznik *a* „povezuje dvije surečenice koje imaju istu sintaktičku vrijednost, koje su istoga ranga, pa zato imaju paralelno sintaktičko ustrojstvo. To je razlog što se u suprotnim rečenicama s tim veznikom može u pravilu zamjenjivati red surečenica, npr. *Brat je pravnik, a sestra liječnica* prema *Sestra je liječnica, a brat pravnik*.“ O mogućnosti zamjenjivosti redosljedja surečenica govori se i u *Mrežniku*: „u pravilu mogu zamijeniti mjesto bez promjene značenja rečenice.“ U hrvatskome je crkvenoslavenskome teško utvrditi je li moguće zamjenjivati redosljedje rečenica zbog nepostojanja izvornih govornika i nepotvrđenosti potpuno jednakih rečenica u različitim redosljedima. U gramatikama se suvremenoga jezika ističe da je posljedica „strukturnoga paralelizma (ili, bolje, antiparalelizma) među surečenicama takvih suprotnih rečenica činjenica da se podudarni elementi u pravilu eliminiraju, npr. *Ona je ustala rano, a on je ustao kasno* prema *Ona je ustala rano, a on kasno*.“ Silić i Pranjkić (2005: 325). Ta je tvrdnja valjana i za hrvatski crkvenoslavenski u

⁶ Usp. „Da su takve surečenice u odnosu kontrasta, vidi se i po tome što obično sadržavaju i leksičke jedinice koje su u izravnu kontrastu. U navedenome primjeru to su leksičke jedinice *sestra* nasuprot *brat*, *liječnica* nasuprot *pravnik*, ili npr. u rečenici *Mi smo ušli, a oni izišli* leksička jedinica *mi* nasuprot *oni*, *ušli* nasuprot *izišli*.“ (Silić i Pranjkić 2005: 325).

kojemu je potvrđeno mnoštvo primjera u kojima su podudarni dijelovi surečenica također ispušteni, npr. съгрѣшише ему **a ne** s(i)nove ego. U *Mrežniku* se ističe da je veznik *a* sastavni kad povezuje rečenice s različitim subjektima, npr. *Sunce je grijalo a mi smo uživali u pogledu*. U hrvatskome crkvenoslavenskome u nekim se primjerima u kojima je riječ o sastavnome *a* doista mijenja subjekt: ni li to s(i)нъ осировъ **a** mati e nega m(a)riê CBč 36v, dok je u nekima subjekt isti: adam' oče žive .dz. (=8) satъ let' i rodi .j. (=30) sinov' **a** .j. (=30) h'čeri CŽg 35r.

5. Veznik *ali*

U hrvatskim crkvenoslavenskim korpusima potvrđena je riječ *ali*, međutim ona ima više značenja. To je u prvome redu upitna čestica sa značenjem 'zar' ili 'zar ne' kao u primjerima: **ali** рьсъѣ глава аз' esm' protivu iūdēom' BrVO 320a; da **ali** азъ страж' esm' br(a)tu moemu BrVO 131d; **ali** mniši da ne mogu umoliti o(t)ca moego CPar 241r; **ali** ne slišiši êko vladaet' adoniê s(i)нъ ajitin' BrVO 321a. Riječ *ali* pojavljuje se u hrvatskoglagoljičnim tekstovima i kao rastavni veznik kao u primjerima: siko druge an(tipon)i ke imu ps(al)mi **ali** verši povračaitе se BrVO 236b; povič' sina tvoega **ali** z'da um'reš COxf 30b; ako jêm **ali** pem' CAc 67v; ostanakъ vlii v bačve **ali** shrani RitSegn 52v; ali vsi **ali** nêki del' ih' MVat₄ 72b. Pojavljuje se i s rastavno-upitnim značenjem kao u primjerima: ki veči e(stъ) ki siditъ **ali** ki služitъ CPar 55r; ot sebe li samoga se govoriši **ali** ini tebi reše o mnê CPar 262v; bole li es(tъ) dati crekvam' **ali** sirotam' CPet 26r. *Ali* se pojavljuje i kao pogodbeni veznik u primjeru: **ali** mislite ubêžati ot(ъ) ruki moee ... nori este CPar 293v iako se i u tome primjeru može tumačiti i kao upitni ili vrlo blisko upitnomu. *Ali* je rijetko i suprotni veznik, istovrijedan hrvatskomu *ali*, latinskomu *sed* i grčkomu *δέ*, međutim takvi su primjeri vrlo rijetki: da ti iže nêsutъ ihъ vidêli v telesehъ da **ali** ot nihъ nъčeni i žit'e ihъ svršemno BrN₂ 360c. Rijetko se pojavljuje i kao tekstni konektor s aditivno-adverzativnim značenjem: bratiê že reše emu **ali** kamo se hoč deti ot nas CTK 85r. U obama primjerima suprotnost nije posve neupitna, nego je značenje blisko upitnomu.

Veznik *ali* u RCJHR (2000: 42–43) obrađen je kao upitni veznik (premda je zapravo riječ o upitnoj čestici); rastavi veznik; rastavno-upitni; pogodbeni; ali i suprotni veznik.

U *Slovníku* veznik *ali* nije zasebno obrađen, nego upućuje na veznik *a*, na odjeljak u kojemu se ističe da se kombinacija *a li* ili *a... li* upotrebljava za uvođenje retoričkih pitanja. Veznik *ali* ne navodi se kao suprotni veznik ni u Duridanov (1993) ni u Večerka (2002).

Za razliku od hrvatskoga crkvenoslavenskoga u suvremenome hrvatskome veznik *ali* jedan je od najčešćih suprotnih veznika. Za njega se u *Mrežniku* ističe da se njime izražava izrazita suprotnost: neostvareno očekivanje ili neostvarena poslje-

dica. U *Hrvatskome školskom rječniku* (2012) za ta značenja kao sinonim navodi se veznik *no*. U Silić-Pranjkovićevoj se gramatici (2005: 325) ističe da je u takvim rečenicama „prisutan kontrast, ali surečenice takvih rečenica nemaju paralelno ustrojstvo i uglavnom se ne mogu međusobno zamjenjivati, a da se značenje ne promijeni (usp. *Ne nosi sat, ali ga ima*).“ Ističe se da je kontrast „u takvim rečenicama zasnovan na logičkoj suprotnosti ili na značenju dopusnosti (koncesivnosti).“

S obzirom na izrazito mali broj primjera suprotne uporabe veznika *ali* u hrvatskome crkvenoslavenskom korpusu teško je jednoznačno utvrditi njegove značajke.

6. Veznik *da*

Veznik *da* u hrvatskome je crkvenoslavenskome, kao i u hrvatskome općenito, jedan od najproširenijih veznika, osobito zavisnih rečenica. Tako uvodi npr. namjernu, pogodbenu, objektnu i posljedičnu rečenicu.⁷ Međutim, za razliku od suvremenoga hrvatskoga u hrvatskome se crkvenoslavenskome pojavljuje i kao suprotni veznik istovrijedan latinskim suprotnim veznicima *sed*, *verum* i *vero*, ali i *at*, *quam* i *tamen*. U grčkome se kao njegove istovrijednice pojavljuju: ἄλλά, γάρ, δέ, καί. Veznikom *da* najčešće se izražava supstitucijska suprotnost. Pojavljuje se u rečenicama u kojima bi se u hrvatskome pojavio veznik *nego*, kad je prva rečenica niječna. Primjeri su njegove uporabe: egda vsemogi b(og)ъ s vethim' vragom' bra se ne v' svoem' veličьstvê **da** v našem' smêreni BrVO 39d; ki ni ot kr'vi ni ot pohoti put'skie ni ot pohoti m(u)žskie **da** ot b(og)a rodiše se RitKlim 158r; mimonesi čašu su ot mene da ne ča ê hoću **da** ča ti CPar 249r. Iz primjera je vidljivo da se podudarni dio strukture uglavnom ispušta.

Veznik *da* rjeđe se pojavljuje i u gradacijskim rečenicama u kombinaciji: *ne tьkmo – da, ne toliko – da (oče) i, ne li – da (oče) i*. Primjeri su takve uporabe: **ne tak'mo** t(e)bê **da** v'sih' ki su s' tobu v' toi tam'nici CBč 34v; i **ne toliko** da samъ sebi š'kodi **da i** inim' hudъ obrazъ kaže RegBen 32a *et non solum sibi inutilis est, sed etiam alios distollit*; **ne toliko** da ga prošahu s' računomъ **da oče** mu se i grožahu BrBar 523c *non solum pro hoc rationes allegant, verum etiam minas intentant*; koludarъ **ne li** v sr(ъd)ci umilenie drži **da** va vsemъ dêli (pro têli) RegBen 17a *si non solum corde monachus, sed etiam ipso corpore*; **ne li** svojimъ êzikomъ zovi se huji **da oče i** v sr(ъd)ci vêrui se huji polagae se b(og)u RegBen 16b *non solum sua lingua pronuntiet sed etiam intimo cordis credat affectu humilians se*.

Veznik *da* u RCJHR (2010: 237) obrađen je kao veznik koji uvodi namjerne, zavisno-upitne,⁸ posljedične, izrične, kopulativne ili adjunktivne (sastavne), suprotne, rijetko gradacijske i uzročne rečenice.

⁷ Više o vezniku *da* u hrvatskome crkvenoslavenskome vidi M. Mihaljević 2004.

⁸ U hrvatskim su gramatikama takve rečenice, kao i izrične, uglavnom opisane kao podtip objektnih rečenica. O neusklađenosti opisa zavisnih rečenica u hrvatskome (crkvenoslavenskome) i latinskome v.

U *Slovníku* nije potvrđena uporaba veznika *da* kao suprotnoga veznika. Veznik *da* ne navodi se kao suprotni veznik ni u Duridanov (1993). Veznik *da* navodi se u Večerka (2002: 85) kao suprotni veznik, ali u rijetkim slučajevima s primjerom glagolaaše žrti . da vъ žrtvy město vľchvovanijemъ svoimъ ognъ prinese na chramъ (Su 22.27–29). Veznik *da* u suvremenome hrvatskome ne može biti suprotni veznik.

7. Veznik *nb*

Jedan je od najčešćih hrvatskih crkvenoslavenskih suprotnih veznika veznik *nb*, koji se pojavljuje i u vokaliziranome obliku kao *na*. Taj je veznik najčešće istovrijednica najčešćega latinskog suprotnog veznika *sed* i grčkoga ἀλλά. Obično se smatra da je to hrvatska crkvenoslavenska istovrijednica hrvatskoga veznika *no*. Za veznik *no* u gramatikama suvremenoga hrvatskoga ističe se da je u značenju podudarnome s veznicima *nego* i *već* stilski obilježeniji i rijetko se pojavljuje (Silić i Pranjković 2005: 326), a nešto je češći u značenju veznika *ali*, „a to znači u onim suprotnim rečenicama za koje je tipičan dopusni odnos i u kojima prva surečenica ne mora biti niječna“. U *Hrvatskome školskom rječniku* (2012) veznik *no* smatra se sinonimnim vezniku *ali*.

U hrvatskome crkvenoslavenskome veznik *nb* istovrijednica je latinskih veznika *sed*, *autem*, *at* i grčkih ἀλλά, λοιπόν, δέ, και. Može biti i supstitucijski i modifikacijski veznik. Kad je riječ o supstitucijskome vezniku u kojemu je prvi dio rečenice niječan, istovrijednica mu je hrvatski veznik *nego*: ne sъlъga čl(o)v(ě)komъ **nb** b(og)u FgGrš 1r οὐκ ἐψεύσω ἀνθρώποις ἀλλὰ τῷ θεῷ *non es mentitus hominibus, sed Deo* A 5,4; nismo bozi **na** esmo ap(usto)li ego CŽg 101v; ne pogubih' **na** okl(e)vetana es(a)mb CBč 42r; ne dast mne ego g(ospod)ъ pogresti **na** g(lago)la mi CTk 90r; ne das'te mi piti **na** pače daste mi oc'ta COxf 7b; ne umru **na** živ' budu MVat₄ 186b; ni pod' zakonom' biti s(i)na b(o)žiê **na** vr'hu zakona v samom' začelê naznamenal' bi ni razoriti zakona pride **nb** isplъniti BrVO 310d *nec sub lege esse Dei Filium, sed supra legem in ipso principio designaret, nec solvi legem, sed impleri*; ne sego **na** barabu CPar 263v *non hunc, sed Barabbam*; ne ostavi mene dragi moi **na** poimi me sъ soboû kъmo ideši FgPaul 1b; ni budet' svêtlosti **na** t'ma kromêš'naê i on'dê ne budet' rados'ti **na** trêpêt' i pečal vêlika i muka lûta CPet 63v; tu nêstъ utêšeniê **na** sl'zi CBč 72b, ne da plačutъ sebe **na** mene CŽg 32r *non se plangant sed me*. Međutim, veznik *nb* pojavljuje se i u modifikacijskoj ulozi uz jesnu prvu surečenicu. U tim je primjerima njegova hrvatska istovrijednica *ali*: brate petre molitvami vašimi vzmogoh' **na** mnogo zla mi stvoriše muži ti CŽg 100r; **nb** se estъ otvečanie semu FgTs 1b; **na** česo izidoste vidêti MVat₄ 2c ἀλλὰ τί ἐξηλθατε ἰδεῖν *Sed quid existis videre?* Mt 11,8; bêaše že muž' krêpk' i bogat' **na** prokažen' MVat₄ 45c και ὁ ἀνὴρ ἦν

δυνατὸς ἰσχύι λελερωμένος *erat autem vir fortis et dives, sed leprosus* 4Rg 5,1; ἀεὶ ἰτ'μου πῆστου (нъ im)ate нъ ne mnogie o(t)ce FgVind 2b ἐὰν γὰρ μυρίους παιδαγωγούς ἔχητε ἐν Χριστῷ, ἀλλ' οὐ πολλοὺς πατέρας *nam si decem millia paedagogorum habeatis in Christo, sed non multos patres.* 1C 4,15; mnozi ot plъka iz(drai)leva pristaviše pril'nuše imъ **na** matatiē i s(i)n(o)ve ego tvrdostanni staše BrVO 410d πολλοὶ ἀπὸ Ἰσραὴλ πρὸς αὐτοὺς προσῆλθον καὶ Ματθαθίας καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ συνήχθησαν *multi de populo Israel consentientes accesserunt ad eos, sed Mathathias et filii eius constanter steterunt* 1Mach 2,16; čr'na es(a)m' **na** obrazita h'ci er(u)s(oli)m'ska CPar 184v *nigra sum sed formosa filia Ierusalem*; tebê zališna sutъ **na** g(ospod)nimъ nogamъ potrebna sutъ BrVO 226a *tibi superflua sunt, sed Domini pedibus necessaria sunt.* Potvrđeni su primjeri i modifikacijskoga značenja uz zanijekani prvi dio rečenice. U tome je slučaju latinska istovrijednica veznik *autem*: srebra i zlata neimam' **нъ** eže ti imam' se ti dam' BrVO 258d ἀργύριον καὶ χρυσίον οὐχ ὑπάρχει μοι: ὁ δὲ ἔχω τοῦτό σοι δίδωμι *argentum et aurum non est mihi, quod autem habeo, hoc tibi do* A 3,6. *Autem* se pojavljuje i kao istovrijednica tekstnoga konektora *нъ*: **na** potom' toga g'da vskrsnu prêd' vami gremъ v' galilêû CPar 239v *postquam autem resurrexero, praecedam vos in Galileam.* Kad je riječ o podudarnim rečeničnim dijelovima, oni se mogu ispuštati. Veznik *нъ* pojavljuje se i u supstitucijskoj kombinaciji *ne tako ... na* kao u primjeru: ako bi inako tvoriti hotilъ ne tako k(a)ko porъ **na** tako kako nevrednikъ budi osuđenъ RegBen 48a *quod si aliter praesumpserit, non sacerdos sed rebellio iudicetur.* Kao i veznik *a*, i veznik *нъ* može se pojavljivati s česticom *bo* u prvome dijelu rečenice kao u primjeru: edin' bo ne obraćeniem' b(o)žstva v pl'tъ **na** priētiem' č(ovêča)stva v' b(og)ъ CPar 137a *unus autem non conversione divinitatis in carnem, sed assumptione humanitatis in Deum.* Međutim, u ovome slučaju *bo* nije istovrijednica latinskih čestica koje pojačavaju suprotnost, nego tekstnoga konektora *autem*. Veznik *нъ* također ne prati latinski položaj kad je riječ o istovrijednici latinskoga *autem*, koji se pojavljuje na drugome mjestu u rečenici.

U Gadžijeva i dr. (2014: 350) među trima primjerima suprotnih rečenica dva su primjera s veznikom *нъ*. Za prvi je označeno da je veznik samo *нъ*: g(ospod)i nêsam' dostoēnъ da v'nideši pod' krovъ moi . **na** tak'mo r'ci sl(o)vomъ i iscêlêetъ otrokъ moi MNov 21b, za koji se navodi da je prijevod latinskoga teksta Mt 8,8, koji glasi *Domine, non sum dignus ut intres sub tectum meum: sed tantum dic verbo, et sanabitur puer meus*, dakle, u tome je primjeru istovrijednica veznika *нъ* latinski veznik *sed*. Grčki tekst toga mjesta glasi: κύριε, οὐκ εἰμὶ ἰκανὸς ἵνα μου ὑπὸ τὴν στέγην εἰσέλθης: ἀλλὰ μόνον εἰπέ λόγῳ, καὶ ἰαθήσεται ὁ παῖς μου, dakle istovrijednica je veznik ἀλλά. U drugome je primjeru kao vezničkim sredstvom označena kombinacija *нъ obače*: se v rucě tvoji e(stъ) . **нъ obače** d(u)še ego hrani se BrN₂ 205c, za taj se primjer navodi da je prijevod latinskoga teksta Job 2,6, koji glasi: *Ecce in manu tua est: verumtamen animam illius serva*, tj. vezničko sredstvo *нъ obače* istovrijednica je latinskoga veznika *verumtamen*. To mjesto na grčkome glasi: ἰδοὺ παραδίδωμί σοι αὐτόν μόνον τὴν ψυχὴν αὐτοῦ διαφύλαξο.

Veznik *нѣ* pojavljuje se i u gradacijskim strukturama kao *ne li... na i, ne takmo... na i, ne edin... нѣ, na i*. Primjeri su takve uporabe: i to **ne li** ima budi **na i** vsimъ službenikomъ molstira RegBen 35a *et non solum ipsis sed et in omnibus officiis monasterii ista sit consideratio*; **ne takmo** siê ne istaçi se **na i** taina svršena vzglašat et se BrVO 225d *nec tamen hoc vocat, et sacramento optime consonat*; **ne** o hlêbê **edinom'** živet' č(lovê)къ **na** o vsъkom' gl(agol)ê ishodecem' iz' ust' b(o)žih' MVat₄ 30a οὐκ ἐπ' ἄρτω μόνῳ ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ῥήματι ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος θεοῦ *non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo, quod procedit de ore Dei* Mt 4,4; k t(e)bê g(ospod)i v zovuu êk(o) oganъ snêstъ krasnaê pustine i rêka vzgorê se i vsa d'rêva stranъ **na** i skoti i ovni BrVat₆ 210c πρὸς σέ κύριε βοήσομαι ὅτι πῦρ ἀνήλωσεν τὰ ὠραῖα τῆς ἐρήμου καὶ φλόξ ἀνήψεν πάντα τὰ ξύλα τοῦ ἀγροῦ καὶ τὰ κτήνη τοῦ πεδίου *ad te Domine clamabo quia ignis comedit speciosa deserti, et flamma succendit omnia ligna regionis, sed et bestiae agri* Jl 1,19–20.

U *Slovníku* se veznik *нѣ* pojavljuje sa sličnim značajkama kao i u hrvatskome crkvenoslavenskome. Navodi se da je u prvome redu riječ o suprotnome vezniku, najčešće istovrijednici latinskoga *sed* i grčkoga ἀλλά. Značenje suprotnosti veznika *нѣ* u *Slovníku* se dijeli na dvije vrste. Prva je određena kao: *post enuntiationem negatam vel post membrum enuntiationis negatum* 'poslije zanijekane surečenice ili poslije zanijekanoga dijela rečenice'. U tim je slučajevima riječ o supstitucijskoj uporabi toga veznika. O tome svjedoči i činjenica da se kao njemačka istovrijednica navodi tipično supstitucijsko *sondern*. Druga je vrsta određena kao *cum notione limitativa vel concessiva* 's limitativnim ili dopusnim značenjem'. Riječ je o modifikacijskome značenju. U tome je slučaju njemačka istovrijednica *aber*. Riječ *нѣ* također se može pojaviti kao tekstni konektor.

U Duridanov (1993: 471–472) veznik se pojavljuje u obliku *нѣ* ili *no* (iznimno *no*) samostalno i kao dio vezničkih sredstava *a ne нѣ, нѣ obače, ne тѣкъто / тѣкъта / тѣчьѣ / prosto ... нѣ i*. Primjeri s veznikom *нѣ* navedeni su pod sljedećim značenjima: neusklađenost/diskrepancija: вѣсе бо своје испрѣни h(гъ)s(тѣ) . нѣ онѣ jedinače прѣбывааше вѣ злѣ умѣ (Sup 420.4); supstitucija / zamjenska suprotnost (blg. заместително противопоставяние): ne umrêтъ bo dêvica нѣ сѣритъ (Mt 9.24, Zogr.); restriktivna suprotnost (blg. ограничително противопоставяне) kojom se drugim dijelom rečenice ograničava valjanost prvoga dijela: ѿ вѣ чисти este нѣ ne вѣси (Jo 13.10, Zogr.); gradacijska suprotnost: i tomu умѣгъшу . u groba jeho вѣr'ниi стѣрѣ postavišê velikъ . нѣ i drêvesa вѣzdrastoшê . вѣzvêštajôšta izdaleče grobъ jeho (Sup. 532.10), a ašte i jedinъ bi былъ чудимыи . довѣлêаше наеи silê odolêti . a ne нѣ toliko množstvo (Supr. 82.30), tožê ne prosto slovesъ . кымъ . нѣ i dêlesemъ винны сѣtvori своѣ ученикы (Supr. 358.5), dobrê, jako ne тѣчьѣ богы прѣobidêлъ jesi . нѣ i c(êsa)rê pohuli (Supr. 165.7). Taj je veznik kao suprotni dobro potvrđen i u Večerka (2002: 82–84).

U Silić-Pranjakovićevoj se gramatici (2005: 326) ističe da veznik *no* u suvremenoj hrvatskome sve više gubi ulogu suprotnoga veznika na razini rečenice, a sve se češće upotrebljava kao tekstni konektor istoznačan konektoru *međutim*.

8. Veznik *že*

Riječ *že* u hrvatskome je crkvenoslavenskome najčešće čestica, ali pojavljuje se i sa suprotnim značenjem, kao istovrijednica latinskoga *autem, vero*, ali i *et, at, etiam* i *quoque* te grčkoga *δέ* i *καί*. Tim se veznikom uvodi modifikacijska suprotnost kao u primjerima: d(u)h vistinu gotov' est' p̄lt **že** nemoćna MVat₄ 69d τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής *spiritus quidem promptus est, caro autem infirma* Mt 26,41; aće êziki č(lovê)čskimi vzgl(agol)û i anj(e)lskimi lûbvi **že** ne imam' bih' mêdъ zvъneči ili kumbal zvecae MVat₄ 23c Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἢ χῶν ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον *si linguis hominum loquar, et angelorum, caritatem autem non habeam, factus sum velut aes sonans, aut cymbalum tinniens* 1C 13,1; kaê est' pol'za br(a)tie moê aće gl(agol)et' kto vêru imêti dêlъ **že** ne imat' BrVO 283b *opera autem non habeat*; meždû eretici (i) zъli katolici se kupno est' êko eretici kriva vêruût' ovi **že** prava vêruûce ne živut' tako êkože vêruût' BrVO 112d *illi autem vera credentes non vivunt ita ut credunt*; i v bêdi toi s(i)na rodi živa sama **že** um'ri Clvan 116r; zač ti v'zvêčaši pr(a)vdu moû priemle zavêt' moi usi tvoimi ti **že** vznenavidê nakazanie moe i otvrže s(love)sa moê vaspety RegBen 6a ἴνα τί σὺ διηγῆ τὰ δικαιώματά μου ... σὺ δὲ ἐμίσησας παιδείαν *quare tu enarras iustitias meas ... tu vero odisti disciplinam* Ps 49,17. Često se pojavljuje kao aditivno-adverzativni konektor na drugome mjestu u rečenici. Primjer je takve uporabe: po sarrê **že** privede avraamъ het'turu BrN₂ 70a. Katkad se pojavljuje i u rotaciziranome obliku kao *re*: pride **re** i nikodemъ ki prihodil' biše k' i(su) su noč'û prije nose smêšenie mir're i aloe CPar 266r ἦλθεν δὲ καὶ Νικόδημος *venit autem et Nicodemus* J 19,39.

Veznik *že* može se pojaviti i kao sastavni veznik kao istovrijednica latinskoga *-que*. Primjeri su takvoga značenja: o c(êsa)ru narodъ i želêni ihъ kamen **že** uglъni iže tvoriši obъê vъ edno pridi sp(a)si č(lovê)ka egože otъ ilu zemle stvorilъ esi FgaNov 1d *o rex gentium ... lapisque angularis*; savъlъ **že** zlobъstvovaše vъ cr(ъ)kve po domotъ hode vlače **že** muže i ženъi vъdaêše vъ tъmъnicu FgGrš 3v.

Veznik *že*, kao i veznik *a*, pojavljuje se i u rečenicama u kojima je u prvome dijelu *bo*. U tim je rečenicama kombinacija *bo... že* istovrijednica latinskomu *quidem... autem, quidem... vero, enim... autem* i grčkomu *μέν... δέ, γάρ... δέ*: ibo hotêhu se č(lovê)ci osnovati na č(lovê)cêhъ gl(agol)ahu se az **bo** es(ъ)tmъ p(a)vl(o)vъ az **že** apostolovъ az **že** ubo kifovъ BrVat₆ 135d ἐγὼ μὲν εἰμι Παύλου, ἐγὼ δὲ Ἀπολλῶ, ἐγὼ δὲ Κηφᾶ *ego quidem sum Pauli, ego autem Apollo, ego vero Cephae* 1C 1,12. U sličnim se kontekstima pojavljuje i kombinacija *vistinu... že*: d(u)hъ **vistinu** gotov' est' p̄lt

že nemoćna MVat₄ 69d τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής *Spiritus quidem promptus est, caro autem infirma*. Mt 26,41. Za razliku od većine ostalih suprotnih veznika **že** je zanaglasnica, pa prati latinski i grčki poredak i stoji na drugome mjestu u rečenici.

U RCJHR (2010: 536–537) riječ **že**, osim kao čestica, opisana je i kao veznik sa suprotnim značenjem.

U *Slovníku* je riječ **že** opisana i kao veznik i kao čestica. Kao veznik može imati i sastavno i suprotno značenje. Navedeno je da može biti i tekstni konektor, često s blagim suprotnim značenjem. Za **že** kao suprotni veznik istaknuto je da mu je značenje blisko sastavnomu. Dakle, značajke su hrvatskoga crkvenoslavenskog veznika podudarne sa značenjima opisanim u *Slovníku*.

U Duridanovu (1993: 471–472) **že** se također navodi kao suprotni veznik sa sljedećim značenjima: razlika: avramъ rodi isaaka . isakъ же rodi iakova . iakovъ же rodi iûdô i bratiô ego (Mt 1.2 Asem), neusklađenost/diskrepancija: ožidahъ сътворiti mi vino сътвори же тръnije (Supr. 436.1), supstitucija / zamjenska suprotnost: molitva ne omečitъ proštenije же grêhomъ vruga oтъmečitъ (Supr. 407.17), restriktivna suprotnost: imêhъ bo maslo ne obilъno же (Supr 370.27). Zanimljivo je da je prvi primjer koji se u Duridanovu pojavljuje kao primjer razlike, u RCJHR (2010: 537) obrađen kao adjunktivna čestica. Teško je razgraničiti uporabu riječi **že** kao adverzativnoga tekstnog konektora i suprotnoga veznika. **Že** je kao suprotni veznik potvrđen i u Večerka (2002: 81, 89–90). U suvremenome hrvatskome riječ **že** ne postoji.

9. Veznik *nego*

Veznik *nego* iznimno je rijedak u suprotnome značenju u hrvatskome crkvenoslavenskome i potvrđen je samo u zborničkim tekstovima. U većini primjera *nego* se pojavljuje kao čestica s poredbenim značenjem uz komparativ, i to najčešće u svezama *više nego, prije nego* i sl., a rijetko je suprotni veznik. *Nego* s komparativom uglavnom je prijevod latinskoga *quam* s komparativom. Kad je riječ o suprotnome vezniku, veznik *nego* uglavnom je istovjetan hrvatskomu vezniku *nego*. U hrvatskome crkvenoslavenskome veznik *nego* supstitucijski je veznik. Pritom je prvi dio rečenice niječni, a drugi jesni i rečenice ne mogu zamijeniti redosljed. Primjeri su: nikakore ne poslušаше zmiê **nego** većê raz'žizaše se tačîu las'tiû kipeče v nei COxf 19b; ne imiûča ufaniê **nego** t'vou m(i)l(o)st' CKlim 124r; ê neboga ča me mati ne udavi ili v' grobъ ne ponese **nego** t(e)bi dopadoh ê z'los'rič'nica CBč 70a; ne hočemo tebê imiti k(a)ko raba **nego** k(a)ko brata ili sina vzlûblenago COxf 18a. Veznik *nego* katkad se pojavljuje u kombinaciji *ino nego...* kao u primjerima: reče mi ni ovdî **ino nego** snig' i groza COxf 6d; ni mi potreb'no niče **inoga nego** s mirom' jis'ti i piti COxf 2c. Riječ *nego* može imati i značenje podudarno s hrvatskim prijedlogom *osim*: zač ne more va ni vniti **neg** dite ko ima 10 let CTK 50v.

U hrvatskome crkvenoslavenskome kao inačice se pojavljuju i oblici *neže* i *nere*, ali u korpusu ti oblici nisu potvrđeni kao suprotni veznik, nego samo uz komparativ.

Oblik *nego* nije obrađen kao samostalan oblik u *Slovníku*. U *Slovníku* se pojavljuju riječi *negъže* i *negъželi* samo uz komparativ i riječ *neže*, koja može biti i uz komparativ, ali i suprotni veznik s vrlo malim brojem potvrda. Kad je riječ o suprotnome vezniku, navodi se da nema negativno značenje. Večerka (2002: 84) navodi oblik *neže* kao rjeđi suprotni veznik, ali navodi da prevladava uporaba uz komparativ. Također, navodi da je vjerojatno riječ o bohemizmu.

Za suvremeni hrvatski veznik *nego* u Silić-Pranjakovićevoj se gramatici (2005: 326) ističe da on izražava tip suprotnosti koji „se zasniva na suprotnosti između niječne i jesne surečenice i na paralelizmu (ili antiparalelizmu) sintaktičkoga ustrojstva surečenica“. Također se ističe da „niječna surečenica mora biti na prvome mjestu. Obrnuti redosljed uopće ne dolazi u obzir.“ U Silić-Pranjakovićevoj se gramatici (2005: 326) takva vrsta suprotnosti naziva korekturom s objašnjenjem da „se u takvim suprotnim rečenicama prvom surečenicom tvrdi nešto što se drugom ispravlja, korigira.“

10. Ostale prijevodne istovrijednice latinskih suprotnih veznika

Kao istovrijednice se latinskih suprotnih veznika pojavljuju katkad i druge riječi, najčešće čestice i tekstni konektori kao što su *ubo*, *nine*, *obače*, *bo*, *eče*, *oče*, *zato*, *zač*, *ibo*, *li* i sl. te prijedlozi *kromê* i *razvê*. Ukratko će se analizirati neke od tih istovrijednica.

Riječ *bo* uglavnom se pojavljuje s uzročnim ili eksplikativnim značenjem istovrijednim hrvatskim *naime* i *jer* kao u primjerima: eda nisam' ê tebe dostoên' gledati eda ti esi d(u)h' otidi ot menê ê **bo** esam' plt' i kr(ь)v' sego cič ne mogu trpiti tvoe sl(a)vi COxf 15d. Može biti i potvrdnom česticom u značenju hrvatskih *uistinu* i *dakle* kao u primjeru: grêš'niku **bo** r(e)če b(og)ъ začъ ti povêdaeši opr(a)vdaniê moê CPar 45v τῷ δὲ ἀμαρτωλῷ εἶπεν ὁ θεός ἴνα τί σὺ διηγῆ τὰ δικαίωματά μου *Peccatori autem dixit Deus: quare tu enarras iustitias meas* Ps 49,16. Međutim, *bo* je u rijetkim primjerima istovrijednica latinskoga veznika *sed* s adverzativnim značenjem kao u primjerima: boêzn' nêst' v lûbvi svr'šena **bo** lûbv' vьn' mečet' boêzn' êko boêzn' mučenie imat' MVat₄ 133a φόβος οὐκ ἔστιν ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἀλλ' ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον, τὶ ὁ φόβος κόλασιν ἔχει *timor non est in caritate: sed perfecta caritas foras mittit timorem, quoniam timor poenam habet* 1J 4,18, .d. že bi ot nihъ buihъ a .d. mudrêhъ bui **bo** priemše svêtilьnikê svoje i ne vъzeše sъ sobou oliê FgSpal 1c πέντε δὲ ἐξ αὐτῶν ἦσαν μωραὶ καὶ πέντε φρόνιμοι. αἱ γὰρ μωραὶ λαβοῦσαι τὰς λαμπάδας αὐτῶν οὐκ ἔλαβον μεθ' ἑαυτῶν ἔλαιον *quinque autem ex eis erant fatuae, et quinque prudentes; sed quinque fatuae acceptis lampadibus, non sumpserunt*

oleum secum Mt 25,2–3. Katkad je *bo* upotrijebljen i kao tekstni konektor na početku rečenice kad je istovrijednicom latinskoga *autem* ili rjeđe latinskoga *sed*: ako **bo** pl'tь slova b(o)žie ot pl'ti d(ê)ve matere bila bi stranna k(a)ko mnogi eretici reše CPar 170v *Sed si caro verbi Dei secundum carnem nascentis a carne virginis matris pronuntiatur extranea*; ê **bo** postavlenъ esъm' kral' ot nego nad' sionomъ gorou s(ve)toû ego CPar 9v ἐγὼ δὲ κατεστάθην βασιλεὺς ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ Σιών ὄρος τὸ ἅγιον αὐτοῦ *ego autem constitutus sum rex ab eo super Sion montem sanctum eius* Ps 2,6–7; vidêše **bo** iûda... CPar 260v ἦδει δὲ καὶ Ἰούδας *Sciebat autem et Iudas* J 18,2. Riječ je o zanaglasnici koja dolazi nakon prve riječi u rečenici te je stoga red riječi podudaran s latinskim u primjerima u kojima se u latinskome pojavljuje *autem*, koji također dolazi na drugome mjestu u rečenici. Riječ je obrađena u RCJHR (2000: 204–206).

Riječ *li* pojavljuje se s adverzativnim značenjem u pogodbenim rečenicama u značenju 'a ako ne'. U tome je slučaju istovrijednica latinskoga *autem* i *vero*, ali pojavljuje se i u rečenicama u kojima nema latinsku istovrijednicu. Potvrđeni su primjeri iz zbornika i *Regule sv. Benedikta*: ako **li** ne stvoriši to zloû semrtiû umorim te CŽg 104v; ti razidut' se êstъ ako **li** ne budut' nasičeni i por'mnût' CPar 52r; ako **li** tako pokazanъ ne popraviti se ... ot molstira otvrzi se RegBen 42ab; ako **li** ne popraviti se vzdai mu se skazъ regule RegBen 46a; ako **li** me ne poslušaeši meč' moi v'zgospod'stvet' plti tvoei COxf 25d.

Ibo se pojavljuje katkad sa suprotnim i dopusnim značenjem istovrijedno hrvatskomu *a ipak*. To je istovrijednica latinskih *etenim*, *sed*, *tamen*, *cum* i grčkih καὶ γάρ, καίγε. Primjeri su takve uporabe: mno<ž>iceû braše se <sb> mnoû ot ûnost<i m>oe **ibo** ne prêmogu mene FgKuk 1a καὶ γὰρ οὐκ ἠδυνήθησάν μοι *etenim non potuerunt mihi* Ps 128, 2; vsa eliko rečeši stvoru ti ... êko istinoû bližika ti es(ъ)мъ **ibo** aêe estъ bližei mene bližika ... aêe poimetъ te to blago da blažei budetъ BrVO 465b καὶ γε ἔστιν ἀγχιστεὺς ἐγγύων ὑπὲρ ἐμέ *sed est alius me propinquior* Ru 3,12; v' neiže semr'ti podobaetъ sl(a)viti se o isp(o)v(ê)di g(ospod)a n(a)šego is(u)h(rъst)a **ibo** v' nei mislъ moê vel'mi skrušae't se êko bog(a)tstvo moe BrBer₁ 160a *tamen in eo mens mea conteritur*; otvečav' avraam' reče êko edinoû počeh' g(lago)lati da g(lago)lû k' g(ospod)u moemu **ibo** esm' prah' i popel' BrVO 143b ἐγὼ δὲ εἰμι γῆ καὶ σποδός *cum sim pulvis et cinis* Gn 18,27. Među suprotnim veznicima u starocrkvenoslavenskomu *ibo* navodi i Večerka (2002: 88). Riječ je obrađena i u RCJHR (2021).

Čestica *ubo* pojavljuje se kao zaključni i suprotni tekstni konektor. Pritom je prijevod latinskih konektora: *autem*, *enim*, *igitur*, *vero*, *sed*. Na tekstnoj razini uglavnom ne izražava prototipno adverzativno značenje, nego aditivno-adverzativno. Primjeri su: estъ **ubo** b(og)ъ rêsnotivnъ BrVO 83c *est autem Deus verax*, a ti **ubo** vstani i poidi na reku tigru CŽg 31v *tu autem surge et vade ad Tigris fluvium*; mi že **ubo** lûdi ego i ovce pastvini ego MVat₄ 24a ἡμεῖς λαὸς αὐτοῦ καὶ πρόβατα τῆς νομῆς αὐτοῦ *nos autem populus eius, et oves pascuae eius* Ps 99,3. Među suprotnim veznicima u starocrkvenoslavenskome *ubo* navodi i Večerka (2002: 88).

Veznik *aće* većinom je pogodbeni veznik, istovrijednica hrvatskoga veznika *ako*, koji se također pojavljuje u hrvatskoglagoljičnim tekstovima. Međutim, rijetko se pojavljuje i s adverzativnim značenjem podudarnim s adverzativnim značenjem hrvatskih veznika *dok* ili *dočim*.⁹ U primjeru potvrđenome u korpusu riječ je o istovrijednici latinskoga *adhuc*, a primjer glasi: sego vistinu rěsnago b(og)a egože čuvьstvьnaè i nečuvьstvьnaè rěsna b(og)a poznaše **aće** nevěrnì ijudeù i proči zblì b(og)a i suča ne znaùt' BrVO 71a *Et tamen hunc, quem Dominum omnia insensibilia elementa senserunt, adhuc infidelium Iudaeorum corda Deum esse minime cognoscunt.*

Suprotno značenje uglavnom na tekstnoj razini ima i prilog *vistinu*, koji je u tome značenju istovrijednica latinskoga *autem* i *vero*, ali i drugih priloga kao što su: *igitur, verumtamen, sane, videlicet, ergo, quoque, quidem* itd. U tim primjerima *vistinu* nema isključivo suprotno značenje, nego često i aditivno ili zaključno. Pritom se taj konektor često pojavljuje na drugome mjestu u rečenici, osobito kad je riječ o istovrijednici latinskoga *autem* i *vero*, koji se tako upotrebljavaju i u latinskome. Primjeri su takve uporabe: mi že **vistinu** m(o)litvi i službè nastoèti budem' BrVb₁ 34a ήμεϊς δè τῆ προσευχῆ καὶ τῆ διακονίᾳ τοῦ λόγου προσκαρτερήσομεν *Nos vero orationi et ministerio verbi instantes erimus.* A 6,4; zn(a)menìè **vistinu** vèruùcih' v' me siè posleduùt RitAc 5r σημεία δè τοῖς πιστεύσασιν ταῦτα παρακολουθήσει *Signa autem eos qui crediderint, haec sequentur* Mc 16,17. Katkad se takav *vistinu* pojavljuje i u kombinaciji s *bo*: **vistinu bo** pr(a)vdni isp(o)v(è)det se imeni tvoemu CPar 120r πλὴν δίκαιοι ἐξομολογήσονται τῷ ὀνόματί σου *Verumtamen iusti confitebuntur nomini tuo* Ps 139,14. Riječ je obrađena i u RCJHR (2000: 451–452).

Riječ *obače* također se pojavljuje u adverzativnome značenju, najčešće kao tekstni konektor. Primjer je takve uporabe: o(t)če moi aće vzmòžno est' da mimoidet' ot mene čaša siè **obače** ne èkože az' hočù na èkože ti hočeši o(t)če MVat₄ 74c πλὴν οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω ἀλλ' ὡς σύ *Verumtamen non sicut ego volo, sed sicut tu.* Mt 26,39. U Gadžijeva i dr. (2014: 350) među trima primjerima suprotnih rečenica pojavljuje se jedan u kojima je vezničko sredstvo *nb obače*. Vezničko sredstvo *nb obače* pojavljuje se u suprotnim rečenicama i u Duridanov (1993: 471) i Večerka (2002: 81). Riječ *обаче* i danas postoji u bugarskome, uglavnom kao istovrijednica hrvatskoga *međutim*.

U sličnoj se ulozi kao tekstni konektor koji katkad ima i suprotno značenje pojavljuje i riječ *obakь*, uglavnom kao istovrijednica latinskoga *tamen* 'ipak', što znači da ima i dopusnu sastavnicu u značenju. I tu je suprotnost pojačana kombinacijom te riječi s *nb*: **nb obak'** k pьklu otlvèčeši se v glubinu rova BrVO 35d вѣн δè εις ἄδου καταβήση καὶ εις τὰ θεμέλια τῆς γῆς *Verumtamen ad infernum detraheris in profundum lacu* Is 14,15. Ta se kombinacija pojavljuje i unutar rečenice: tag'da potribu usi-

лень počivaše **na obakъ** vsimi rizami oblačenъ ostaêše BrBar 445c *tunc necessitate compulsus*.

Vežnik *i* rijetko se pojavljuje sa suprotnim značenjem kao istovrijednica latinškoga također prototipno sastavnoga veznika *et*. Primjer je takve uporabe: oružiem' pravdi desnim' i šuim' slavoû i čьstiû huleniemъ i ohvaleniem aki ľst'ci istinni ki ne znaemi i poznaemi êko umiraûêe u se živi esъm' êko nakazaemi i ne umiraemi êko skr'beče vsъgda že raduûêe se BrVO 118cd διὰ τῶν ὀπλῶν τῆς δικαιοσύνης τῶν δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν, διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας, διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας: ὡς πλάνοι καὶ ἀληθεῖς, ὡς ἀγνοοῦμενοι καὶ ἐπιγινωσκόμενοι, ὡς ἀποθνήσκοντες καὶ ἰδοὺ ζῶμεν, ὡς παιδεύομενοι καὶ μὴ θανατούμενοι, ὡς λυπούμενοι ἀεὶ δὲ χαίροντες *per arma iustitiae a dextris et a sinistris, per gloriam et ignobilitate, per infamiam et bonam famam, ut seductores et veraces, sicut qui ignoti et cogniti, quasi morientes, et ecce, vivimus, ut castigati et non mortificati: quasi tristes semper autem gaudentes* 2C 6,7–10; ne moisêi li dal' est' vam' zakon' i niktože ot vasъ tvorit' zakona MVar₄ 56a καὶ οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν ποιεῖ τὸν νόμον *et nemo ex vobis facit legem* J 7,19; êko množiceû hotêh' priti k vamъ i v'zbraneno mi b(i)si daže doselê BrVO 81d καὶ ἐκωλύθην ἄχρι τοῦ δεῦρο *et prohibitus sum usque adhuc* R 1,13. Vežnik *i* obrađen je i u RCJHR (2018: 122–127).

11. Gradacijske rečenice

U nekim se gramatikama suvremenoga hrvatskog jezika posebnim tipom suprotnih rečenica smatraju i tzv. gradacijske rečenice (v. Silić i Pranjković 2005: 326 te Hudeček i Mihaljević 2017: 148). U Silić-Pranjkovićevoj se gramatici (2005: 326) te rečenice dijele na dva tipa – korelativne s vežničkim izrazom *ne samo... nego (već) i* te nekorelativne s vežničkim izrazima *a kamoli, a nekmoli*. U toj se gramatici ističe da „Suprotnim takve rečenice pripadaju zato što se u njima susreću tipični vežnici suprotnih rečenica *nego, već* (rijetko i *no*) te *a*, iako u takvim rečenicama nema značenjske suprotnosti među surečenicama, nego je na djelu usporedni, gradacijski odnos.“ U *Hrvatskoj školskoj gramatici* (Hudeček i Mihaljević 2017: 148) kaže se da takve rečenice mogu imati sastavno značenje ako su sklopljene od dviju jesnih ili dviju niječnih ishodišnih rečenica, a suprotno značenje „ako je prva surečenica niječna, a druga jesna, a nosive riječi u predikatu imaju suprotno značenje.“ U poglavljima o pojedinim vežnicima već su istaknuti vežnici koji mogu biti i gradacijski. To su kombinacija veznika *a i*, vežnik *da* u kombinacijama *ne tkmo – da, ne toliko – da (oêe) i, ne li – da (oêe) i* te vežnik *nb* u kombinacijama *ne li... na i, ne takmo... na i, ne edin... nb, na i*. U korpusu se pojavljuju još neke gradacijske strukture. U gradacijskim se rečenicama kao istovrijednice latinškoga *non solum... sed etiam* pojavljuju i *ne toliko... eliko i ne toliki... eliko* u primjerima: vsa êže tvorit' g(ospod)ъ n(a)šъ is(u)-h(rъst)' **ne toliko** tvorit' čudesъ radi **eliko** na vъzbuždenie sr(ъ)đьсъ n(a)šihъ BrVO 89c; čьst' v pismêh' **ne toliki** v celoveh' čina prinosečim' **eliko** v m(i)l(o)stinah' i v

lûbvi smatraet se BrVO 189c *non tantum in salutaribus... quantum in eleemosynis*. Istovrijednica je latinskoga *non tam... quam ne t̃kmo... elikože* kao u primjeru: l̃ki bl(a)gi naučitel̃ učenje svoje **ne t̃kmo** slovesi naučil' bi **elikože** d̃li svr'šil' bi BrVO 78c *non tam verbis... quam actibus*. Latinski *non solum... verum etiam* prevodi se kao *ne edinoû... vistinu oče* u primjeru: za ũtra egda tae pastir̃ **ne edinoû** po sem'tri čudesa **vistinu oče** v životê ego očima vidučima i rukama s̃stavleno s(ve)t̃stvo ego pl'noû ṽroû ustanovičeny znaêše BrN₂ 423a. O gradacijskim strukturama u hrvatskome crkvenoslavenskome v. i Kovačević (2016).

12. Zaključak

U hrvatskome crkvenoslavenskome kao suprotni se veznici prototipno¹⁰ pojavljuju veznici *nb*, *a*, *že* i *da*. Njihove se značajke prikazuju u tablici 1.

Tablica 1. Značajke prototipnih hrvatskih crkvenoslavenskih suprotnih veznika

veznik	istovrijednice	supstitucijski	modifikacijski	gradacijske rečenice	ispuštanje dijela rečenice
<i>a</i>	<i>autem, vero, et</i> δέ, και	+ prva rečenica jesna, druga niječna	+ češće	+	+
<i>da</i>	<i>sed, verum, vero at,</i> <i>quam, tamen</i> ἀλλά, γάρ, δέ, και	+ najčešće prva rečenica niječna	-	+	+
<i>že</i>	<i>autem, vero, et, at, etiam,</i> <i>quoque</i> δέ, και	-	+	-	-
<i>nb</i>	<i>sed, autem, at</i> ἀλλά, λοιπόν, δέ, και	+ prva rečenica niječna	+	+	+

Kao dio zaključka donose se i neki statistički podatci na temelju baze *beram.stin.hr*. Baza je još u izradi i tekstovi su još u procesu označavanja, ali brojke nam mogu nešto reći o čestoti pojavljivanja pojedinih veznika u odnosu na ostale suprotne veznike. U trenutku analize ukupno je u bazi potvrđeno 44 490 veznika, od toga je 3329 veznika koji su označeni kao suprotni. Od njih je najčešći veznik *nb/na* s 1384 potvrda. Slijede veznik *a* s gotovo dvostruko manje 744, veznik *že* sa 632 pojavnica i veznik *da* potvrđen 25 puta. Za veznike *ali* i *nego* nema potvrda. U radu je već istaknuto da su potvrde za suprotno značenje tih veznika, koji su u suvremenome jeziku jedni od najčešćih, iznimno rijetke i u korpusu za rječnik te da se suprotni *nego* pojavljuje samo u zbornicima.

Literatura

- a vez. *Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik. Osnovni modul*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Dostupno na: https://rjecnik.hr/mreznik/index.php/a_4/ (pristupljeno 7. ožujka 2022.)
- ali. *Hrvatski mrežni rječnik – Mrežnik. Osnovni modul*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Dostupno na: <https://rjecnik.hr/mreznik/index.php/ali/> (pristupljeno 7. ožujka 2022.)
- Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija. 1997. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Baza Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo*. Dostupno na: beram.stin.hr (pristupljeno 7. ožujka 2022.)
- Biblija*. Kršćanska sadašnjost. Dostupno na: <https://biblija.ks.hr/> (pristupljeno 7. ožujka 2022.)
- Ducrot, Oswald; Vogt, Carlos. 1979. *De magis à mais*. *Revue de Linguistique Romane* 43. 317–341.
- Duridanov, Ivan (gl. ur.). 1993. *Gramatika na starobŭlgarskijem jeziku*. Sofija: Izdatelstvo na bŭlgarskata akademija na naukite.
- Gadžijeva, Sofija; Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Požar, Sandra; Reinhart, Johannes; Šimić, Marinka; Vince, Jasna. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut.
- Galdi, Giovanbattista. 2016. On so-called adversative nisi. *Pallas* 102, *Études de linguistique latine* I. 181–190.
- Gortan, Veljko; Gorski, Oton; Pauš, Pavao. 2005. *Latinska gramatika*. 12. izd. Zagreb: Školska knjiga.
- Hand, Ferdinand G. 1829. *Tursellinus seu de particulis Latinis commentarii I*. Leipzig: Weidmann.
- Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica. 2017. *Hrvatska školska gramatika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kovačević, Ana. 2016. *Negacija od čestice do teksta*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Kroon, Caroline. 1995. *Discourse particles in Latin*. Amsterdam: Gieben.
- Logeion*. Dostupno na: <https://logeion.uchicago.edu/lexidium> (pristupljeno 7. ožujka 2022.)
- Marević, Jozo. 1997. *Hrvatsko-latinski enciklopedijski rječnik I–II*. Zagreb: Školska knjiga.
- Marević, Jozo. 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik I–II*. Velika Gorica – Zagreb: Marka – Matica hrvatska.
- Mihaljević, Ana. 2022. Gramatički metajezik i gramatički opisi u latinskim i hrvatskim jezikoslovnim priručnicima na primjeru vrsta riječi, podjele i naziva zavisnosloženih rečenica. U Matešić, Mihaela; Nigoević, Magdalena (ur.), *Jezično i izvanjezično u međudjelovanju*, 261–278. Zagreb: Srednja Europa – HDPL.
- Mihaljević, Milan. 2004. Veznik *da* u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slavia meridionalis* 4. 9–34.
- Pinkster, Harm. 2021. *The Oxford Latin Syntax. Volume II. The Complex Sentence and Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Raguž, Dragutin. 1997. *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- RCJHR = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. 2000.–2021. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Rosén, Hannah. 2009. Coherence, sentence modification, and sentence-part modification – the contribution of particles. U Baldi, Philip; Cuzzulin, Pierluigi (ur.), *New Perspectives on Historical Latin Syntax, Volume 1 Syntax of the Sentence*, 317–441. Berlin – New York: De Gruyter Mouton.
- Slovník = Slovník jazyka staroslověnského*. 1959.–2016. Prag: Academia.

- Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šimić, Ana. 2017. Mikrostruktura i istraživački izazovi obrade Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. *Filologija* 69. 99–128.
- Školski rječnik hrvatskoga jezika* 2012. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga
- Težak, Stjepko; Babić, Stjepan. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika*. 15. izd. Zagreb: Školska knjiga.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Večerka, Radoslav. 2002. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax IV, Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz*. Freiburg: Weiher Verlag.
- Vela, Jozo. 2016. O že pojačajnoj čestici u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku. *Fluminensia* 28, 1. 7–18.
- Vukoja, Vida. 2014. The Corpus of the Croatian Church Slavonic Texts and the Current State of Affairs Concerning the Dictionary of the Croatian Redaction of Church Slavonic Compiling. U Abel, Andrea; Vettori, Chiara; Ralli, Natascia (ur.), *Proceedings of the XVI Euralex International Congress: The User in Focus, 1221–1235*. Bolzano: Institute for Specialised Communication and Multilingualism.
- Whitaker's words*. Dostupno na: <https://archives.nd.edu/words.html> (pristupljeno 7. ožujka 2022.)
- Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo*. Dostupno na: zci.stin.hr (pristupljeno 7. ožujka 2022.)

Popis kratica

BrBar: *Baromićev tiskani brevijar*, 1493.; **BrBer**₁: *Prvi beramski (ljubljski) brevijar*, kraj 14. st.; **BrN**₂: *Drugi novljanski brevijar*, 1495.; **BrVat**₆: *Vatikanski brevijar Illirico 6*, treća četvrtina 14. st.; **BrVb**₁: *Prvi vrbnički brevijar*, 13.–14. st.; **BrVO**: *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396.; **CAC**: *Zbornik duhovnoga štiva*, kraj 15. st.; **CBč**: *Zbornik u Berčićevoj zbirci* br. 5, 15. st.; **CGrš**: *Grškovićev zbornik*, 16. st.; **CKlim**: *Klimantovićev zbornik*, 1509.; **CLab**: *Ljubljanski zbornik*, kraj 15. st.; **COxf**: *Oksfordski zbornik*, 15. st.; **CPar**: *Pariški zbornik Slave 73*, 1375.; **CPet**: *Petrisov zbornik*, 1468.; **CTk**: *Tkonski zbornik*, prva četvrtina 16. st.; **CŽg**: *Žgombićev zbornik*, 16. st.; **FgEpist**: *Epistola o nedjelji*, 13. st.; **FgGrš**: *Grškovićev odlomak apostola*, 12. st.; **FgKuk**: *Kukuljevićev fragment misala*, 13. st.; **FgLab**₂: *Fragment homilije*, prva pol. 14. st.; **FgNov**: *List brevijara dodan Misalu kneza Novaka*, 13. st.; **FgPaul**: *Odlomak zbornika*, 15. st.; **FgSpal**: *Splitski fragment misala*, početak 13. st.; **FgTs**: *Tršćanski fragment brevijara*, 13. st.; **FgVind**: *Bečki listići*, 11.–12. st.; **MNov**: *Misal kneza Novaka*, 1368.; **MVat**₄: *Vatikanski misal Illirico 4*, početak 14. st.; **PsFr**: *Frašćićev psaltir*, 1463.; **RegBen**: *Regula sv. Benedikta*, kraj 14. st.; **RitAc**: *Akademijin krnji ritual*, 15. st.; **RitKlim**: *Klimantovićev obrednik*, 1501.–1512.; **RitSegn**: *Senjski tiskani ritual*, 1507. ili 1508.

ADVERSATIVE CLAUSES IN THE CROATIAN CHURCH SLAVONIC LANGUAGE

The paper presents and analyses adversative clauses in the Croatian Church Slavonic language. The Croatian Church Slavonic inventory of adversative conjunctions is determined in comparison with the following Latin conjunctions, adverbs, and text connectors which may have adversative meanings: *sed / set, verum, vero, at, at enim, autem, atqui, quod si, et, -que, atque (ac), tamen, attamen, sed tamen, verum tamen, nihilominus, at vero, enimvero, ceterum, atquin* based on the corpus for the *Dictionary of the Croatian Redaction of Church Slavonic* and complete transliterations of Beram breviaries and missals available at beram.stin.hr. The conjunctions which introduce substitution and modification clauses are determined, and the relationship between conjunction and negation is analysed. The position of the conjunction in Old Church Slavonic is compared to the position of the conjunction in the protograph. The occurrence of conjunctions in gradation structures is also analysed. The use of those conjunctions in Croatian Church Slavonic is compared to their equivalents in classical Latin and Latin protographs of translated Croatian Church Slavonic texts. The findings are also compared to Old Church Slavonic and modern Croatian.

Keywords: adversative clauses, adversative text connectors, gradation clauses, Croatian Church Slavonic, Croato-Glagolitic texts

Adresa autorice:

Ana Mihaljević

Staroslavenski institut

HR – 10 000 Zagreb, Demetrova 11

amihaljevic@stin.hr